

કાનજી પટેલના “ડુંગરદેવ” કાવ્યસંગ્રહમાં પ્રગટ થતી સામાજિકતા

ડૉ. રાજેશ વણકર

આર્ટ્સ એન્ડ સાયન્સ કોલેજ મોરવા(હ)

જનપદ મે, ૧૯૯૧માં આપ્યા પછી બીજો સંગ્રહ 'ડુંગરદેવ' કાનજી પટેલ લગભગ પંદર વર્ષ પછી ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ દ્વારા પ્રકાશિત થાય છે. એક લાંબા પડાવ પછી આ સંગ્રહ નવી આશા જન્માવે છે, નવી દિશાઓ ખોલી આપે છે. કવિ હમણા શિર્ષક હેઠળ બયાન રજૂ કરે છે, "જનપદ ૧૯૯૧ પછીની કવિતા આ સંગ્રહમાં સમાવી છે. કવિતા આવડે એવી જ ગવાય ને! મરમીના હૃદય પહોંચે તો હરખ થશે" (ડુંગરદેવ પૃ. ૪). ભારતી ર. દવે લખે છે, "કાનજી પટેલ આપણા લોકજીવનને ધબકતું કરતા કવિ છે. આ સંગ્રહના ઘણા કાવ્યમાં લોકસંસ્કૃતિ, એમના ગીત, નાચ, ભૂખ, એમના ડુંગરદેવ, પ્રકૃતિ બધું જ સહજ રીતે લોકબોલીમાં ઉતરી આવે છે" (ડુંગરદેવ, પૃ. ૪)

'પથ્થર નહિં, દેવ છે, ડુંગર' શિર્ષક હેઠળ રઘુવીર ચૌધરી લખે છે કે, "કાનજીની કવિતા અરૂઢ છે. શબ્દલીલાથી રચાતા ગીત કે ગઝલ રૂઢ લાગે છે, પરિચિત લાગે છે. એથી તદ્દન ભિન્ન છે." કાનજી પટેલની ઈબારત અને ઈબાદત કાનજી કવિતા લખે, વાર્તા રચે કે લઘુનવલ, એની સામે પ્રત્યક્ષ લોકજીવન અને અપ્રત્યક્ષ સ્મૃતિ સાહચર્યો છે. સરહદિયો ડુંગરાઓના આશરે જીવતા લોકો છે. નાની નાની નાતજાત અને રીતરસમો, શિક્ષિત સમાજથી વેગળા રાખતી વિશેષતાઓ, ભૂખ્યા તરસ્યાં જીવી, નાચતા ગાતા રહી આખા વગડાને આંગણુ બનાવતા લોકો કેવા છે ? એ ગુજરાતી સાહિત્યના ભવાકને પરિચિત જીવનને પણ વધુ લૈકિક અને દૂરવર્તી છે. એમનુમ્ તળપદુ અને એવું એક નોખું વિશ્વ છે એનો અણસાર આપે છે. ડુંગરદેવના કાવ્યો પતિભૂતી ખારવણ ને ખૂમારીભરી વ્યક્ત કરતી વેદના, દરિયાને 'ગળશું' ને બાદ કરતા અહિં પૂર્વોત્તર પહાડી મુલકનો પટ છે. એ લોકો માટે માત્ર પડશે નહિ પણ એમનામાંના એક એવા કાનજી માટે ડુંગર એ દેવ છે. આ પથ્થરની વાચ નથી, દેવની વાત છે. ડુંગર હર્યોભયો છે, જીવતો છે તેથી જીવાડે છે. પર્યાવરણ અને પુરુષ, દેવ અને આત્મા વચ્ચે અહિં અભેદ છે. કાનજીએ અનુભવ્યું છે કે આ સૃષ્ટિ વાચા માંગે છે, કઈ વાચા? (ડુંગરદેવ, પૃ. ૭) અંતમાં રઘુવૂર ચૌધરી કહે છે કે, "બળુકી ભાષામાં અદિઠ જનનું સંવેદન વ્યક્ત કરતી કાનજીની કવિતા એક સૂરાએ કંડારેલી કેડી જેવી છે. (ડુંગરદેવ, પૃ. ૯)

કાનજી પટેલની કવિતામાં સામાજિક નિસ્ખત ઊડીને આંખે વળગે એવી છે. એમની મોટાભાગની કવિતામાં આદિવાસી, દલિત, વંચિત, પછાત, વિચરતી વિમુક્ત જાતિઓ, નારીજાતિ વગેરેને સ્પર્શતી કવીતાઓ આપણને મલે છે. કાનજી પટેલ તળના માણસ છે, તળનુ જીવન જીવે છે. જીવાતુ જીવન હોય

એવું જ કવિતામાં આવે, એ સહજ હોય અને ન પણ હોય, પણ એ ચમકારા રૂપે કવિતામાં દેખાય તો ખરું જ. મનુષ્યના જીવનની વિટંબણા, આર્થિક અસમાનતા, જંગલનું જીવન, ગામનાં અને ગામડાના લોકની કથાઓ, કીર્તિઓ, દંથકથાઓ, રૂપક, વાર્તાઓ, એમાં રજૂ થતું વાસ્તવ એમની કવિતાઓમાં જોવા મળે છે, કાનજી પટેલ એક અદના માણસ છે. એમની જીભ ઉપર કવિતા તો ખરી જ પણ સંવેદનાઓ પણ વાણી રૂપે પ્રગટ થાય છે.

'ડુંગરદેવ' સંગ્રહમાં સામાજિક પ્રતિબદ્ધતા નીચેની કવિતાઓમાં સ્પષ્ટરૂપે દેખાય આવે છે. 'કળ', 'રૂપક જ', 'મેળામાં આવજો', 'પીટ્યાં', 'લોઢી રાતી ચોળ છે', 'મૂંગો નાય', 'ખાઈને ખૂટજો', 'તસુ તસુ કરતાં', 'ઓ ડુંગરદેવ', 'ઊડી જઈએ', 'સોઈની અણી', 'ભૂખ મરજો', 'તાવ', 'એકડો', 'હોજી', 'ભીલી દોરા', 'નાનામોટાંની વારતા', 'જીવડો રે જીવડો', 'રિસાણું', 'ભૂખ્યા ભવનું ગાણું', 'બીયારાં બોલે', 'દેવ અને લોક', 'અર્હિ?', 'આદિ આકાશ...', 'આવડી ગયું વગેરે રચનામાં દ્રષ્ટિગોચર થાય છે.

ભરત મહેતા 'એતદ્' (ડિસેમ્બર ૨૦૧૩)ના અંકમાં 'પ્રતિબદ્ધ સર્જક કાનજી પટેલ' શિર્ષક હેઠળ લખે છે કે, "આ વિશ્વમાં ઘણાં કવિઓ છે, પણ સારા દરેક કવિનું એક અલગ ભાવવિશ્વ હોય છે. આઠમા દાયકાના અંતથી સર્જન કરનાર કાનજી ધૂજ્યાં વિના પોતાના નક્કર હસ્તાક્ષર માંડે છે. શરૂઆત તો કરી હતી 'કોતરડાની ઘોહ પર' (કોતરની ધાર) થી, નાજુક પ્રેમ કથા હતી. આદિવાસી નાયક ભાથીની એક પરણેલી પટલાણી સાથે રચાઈ જતી મહોબ્બતની એક ભયજનક સપાટીમાં પહોંચતી કથા હતી. આદિવાસીના પીહાં - મેળાનું જગત કથાવિશ્વમાં પહેલવહેલું પ્રવેશ્યું હતું. નાનકડી મજેદાર કથા હતી. ગદ્યની ચુસ્તી હતી. આમ, અનાયસ કાનજી આદિવાસીને કથાનાયક તરીકે સ્થાપીને એક નવી કેડી કંડારનાર સર્જક બન્યા હતા. સામાન્ય નવલકથાઓથી આ નવલકથા એના ભાષાકાર્યના કારણે નોખી પડતી હતી." ઈ. સ. ૧૯૮૨માં આ રચના અગાઉ કાનજીની કવિતાઓ છપાતી થઈ પણ કાવ્યસંગ્રહ જનપદ મોડો આવ્યો. આમ, ભરત મહેતા કાનજી પટેલના સર્જનમાં રહેલી પ્રતિબદ્ધતાના મૂળ સુધી પહોંચે છે અને એમ કાનજી પટેલની સામાજિક પ્રતિબદ્ધતાને સાહિત્યમાં સ્થાપ્ત કરે છે. કાનજી પટેલ કવિ તરીકે તો પોંખાયેલા જ પણ એમની કવિતામાં પ્રતિબદ્ધતા કેવી છે, કેવી રીતે રજૂ થઈ છે, તે ભરત મહેતા ખોલી આપે છે, અને એ પ્રતિબદ્ધતા માટે 'કોતરની ધાર'નો સંદર્ભ ટાંકે છે. તે જ બતાવી આપે છે કે, કવિની સામાજિક પ્રતિબદ્ધતા કેવી રીતે અસરકારક નીવડે છે.

ભરત મહેતા કાનજી પટેલની કવિતા વિશે કહે છે કે, "કાનજી પટેલની કવિતામાં એક રાષ્ટ્રીય સમસ્યા એના વૈશ્વિક સંદર્ભમાં ને સંકુલતાથી મુકાઈ છે. કાનજીની કવિતા સામાજિક સંપ્રજ્ઞતાની કવિતા છે. કાનજીની કવિતાએ ગુજરાતી કાવ્યાગાનની નવી દિશા ચિંધી છે. આમ, ભરત મહેતા કાનજી પટેલની કવિતાની સામાજિક પ્રતિબદ્ધતાનો સ્પષ્ટ ચિતાર આપે છે.

'ડુંગરદેવ'માં કુલ ૭૪ કવિતાઓ સમાવિષ્ટ થઈ છે. જેમાંથી મોટાભાગની કવિતાઓમાં સામાજિક પ્રતિબદ્ધતાના એંધાણ વર્તાય છે. 'કળ' કવિતામાં પૃથ્વીની ઉત્પત્તિની કથાની માંડની થયેલી જોવા મળે છે. ગ્રામીણ આદિવાસી સમુદાયો પણ આવી કથાઓના જાણકાર હોય છે. કવિ કહે છે,

"જળબૂડ થયું

હવે?

કાચબાજી

જઈ લાવો કળ

એ.. આવ્યો

આ.. લાવ્યો

પરપોટે

પગ મેલવા જેટલી કળ કરો...

આ કળ અમારી

નામો પાડો

તેડો અહિંનાં તહીંનાં

પછી કળ તમારી" (ડુંગરદેવ, પૃ. ૧)

ભમરજી શ્વાસ ચઢાવો

'રૂપક જા' કવિતામાં જીવનની નશ્વરતાની વાત કરવામાં આવી છે. જીવનનું વાસ્તવદર્શી ચિત્રણ થયું છે. અહિં કવિતા પકડાય પણ ખરિ અને ના પણ પકડાય એવું કવિકર્મ અહિં રજૂ થવા પામ્યું છે. જુઓ,

"વહેતી નદીમાં

નાવ નહીં ચાલે રે લ્યો ભૂંડા

પરપોટો હતો

ફૂટી ગયો

ભાંડુ મારા

ભાગોળ પડી ગઈ...

માડી

અમને રૂપક રડાવે

માડી કહે:

રૂપક, જા અહીંથી" (ડુંગરદેવ, પૃ. ૨)

રઘુવીર ચૌધરી નોંધે છે કે 'મેળામાં આવજો' અસ્તિત્વને સંયોજતા તત્ત્વોને પ્રત્યક્ષ કરાવે છે. 'વિચાર ગરમ અંગારો હતો' જેવા આદિ નિર્દેશથી ધણી - સર્જનહાર એકલો રમતો નથી. અંતે માણસ એને કહે છે, 'મેળામાં આવજો'. કાનજી કલેશ્વરી જેવા લોકમેળાનું આયોજન કરે છે એની જાણે કે આ તાત્વિક ભૂમિકા છે.

ધનીને પહેલવારકો વિચાર આવ્યો

વિચાર ગરમ અંગારો હતો

ગરમીથી અંધારું ઓગળ્યું

અંગારના તણખા અંધારામાં વહી ચાલ્યા

એમ આકાશ થયું

અંધારું અદધું વધેલું હતું એમાંથી રાત થઈ

રાત બોલી: મને શીદ ઘડી?

ધણી કહે મને મેળામાં બોલાવશો

માણસ કહે, મેળામાં આવજો"(ડુંગરદેવ, પૃ.૪-૫)

'પીટ્યાં' કવિતામાં લોકોની મૌખિક પરંપરાઓ જેમ કે મરસિયા વગેરે દ્વારા પરંપરાના લોકોને થયેલો અન્યાય વૃદ્ધાને મુખે મૂકી સંકેત કરવામાં આવ્યો છે. જેમ કે,

"હુંય મૂઈ
તુંય મૂઓ, આ કસબ મૂઆ
એ ઘડીએ ગવાડવા આવ્યો ?

પીટ્યા,
આવું ક્યાંથી શોધી લાવ્યો" (ડુંગરદેવ, પૃ. ૬)

'લોઢી રાતી ચોળ છે' કવિતામાં આદિવાસી જીવન સ્થળાંતર દરમિયાન વમન અને વામિટ કરવાની વાત લોકોના એમના પ્રત્યેના મુસાફરી દરમિયાનનો તિરસ્કારયુક્ત ભાવ, ઘિક્કરની લાગણી રજૂ થવા પામી છે. વગડો મૂકીને બીજે કમાવા જતા આદિવાસી શહેરમાં જઈને શું મેળવે છે? લોઢી તો રાતીચોળ જ હોય છે. આદિવાસી માટે કાળો અંગ્રેજ કે ગોરો અંગ્રેજ બેઉ સરખા જ છે. એમણે સતત આ સમાજનું શોષણ જ કર્યું છે.

"બિરસા,
જગ દોડ્યો છું
પીંડીઓ તતડે છે

તારો દશ્મન ગોરો
મારો કાળો ગોરો" (ડુંગરદેવ, પૃ. ૧૬)

'મૂંગો નાય' કવિતામાં પહેરણની વિધીનો આલેખ જોવા મળે છે. આદિવાસી સમાજમાં જમાઈના સસરા મરી જાય ત્યારે જમાઈએ સાસરી પક્ષે બારમાની મરણની વિધીનો તમામ ખર્ચ ભોગવવો પડતો હોય છે. રઘુવીર ચૌધરિ નોંધે છે કે, આ સમાજ છે તેનાથી અનેક ગણી વિશેષતાઓ, ખૂબીઓ, ખામીઓ, પરંપરાઓ, રીતરિવાજો આ સમાજમાં ભરેલી પડી છે. અને એ બધાને કાનજી પટેલ જેવા કવિઓ કવિતામાં લાવી જગત સામે મૂકી આપે છે. જુઓ,

"જંગલવાસીઓનો વડાવો મર્યો
વરસ કેડ
જમાઈએ ગાંઠ ખરચી
વડાવાના આંગણે ઊગી રમાડવા....

દેવ,
તારે સસરો મરે છે?
પેરુંણ લઈ જવા પડે ?" (ડુંગરદેવ, પૃ. ૧૭)

'ખાઈને ખૂટજો' આદિવાસી જીવનશૈલીની કવિતા છે. જીવાતા જીવનની મોજ, આનંદ, પડકાર, શોષણ અને વિદ્રોહની કવિતા છે. મૂડીવાદીઓ આદિવાસીઓના જીવન ખોરંભે ચઢાવી દે છે. એટલે આદિવાસી ચિત્કારી ઉઠે છે.

"કાળા માથાના તમે,
ખાજો ડુંગરા વનરાઈ મેદાન

ખાજો પેટાળ ને આસમાન
ખાઈને ખૂટજો" (ડુંગરદેવ, પૃ. ૧૮)

'તસુ તસુ કરતા' કવિતામાં બહારના લોકો દ્વારા આદિવાસીઓ પર કરવામાં આવતા સામાજિક, સાંસ્કૃતિક, આર્થિક આક્રમણનો ચિતાર મળે છે. જંગલો સહિત આદિવાસીઓનો પણ આ ભોગવાદી સંસ્કૃતિએ પૂરેપુરું નિકંદન કાઢી નાખ્યું છે. આદિવાસીઓ પાસે તસુ તસુ જમીન પણ રહી નથી. બદલાતા જીવનની વાત અહિં વેધક રીતે રજૂ થવા પામી છે. જુઓ,

"વેઠ આવી
વાયરા ને વગડા વઢાયા
ગયાં જડમૂળ, પાટ ને ખેડ
મેદાન, ડુંગર, જળ પહાણા સહુ ગયાં
કામઠી ગઈ ધનુષ આવ્યું

ધકોડો ગયો તીર લાગ્યું
જનવનના ઠરાવ તૂટ્યા
તળાવ ફૂટ્યાં
તસુંતસું કરતાં જીવાઈ, નામ દેશ ને કામ ગયાં"
(ડુંગરદેવ, પૃ. ૨૦)

રઘુવીર ચૌધરી પ્રસ્તાવનામાં લખે છે કે, 'B' રચના વાંચતાં પન્નાલાલની નવલકથામાં માનવતાના ભાગ તરીકે ડુંગરે દવ મૂકવાનો વિધિ ભયાનક છતા ભવ્ય યાદ આવ્યો. કાનજીની રચના સંવાદ પદ્ધતિએ ચાલે છે. શું માંગે છે દંપતી? નશો. 'પથરે બેસીને પીઘો મહુડીયો હરો, અમને ઘણી ધણિયાનીને ચડજો. દેવ તથાસ્તુ કહે છે. એ પછી દંપતિ માંગે છે: અમે તાકોડી કહેવાઈએ. આ તાકોડીને જયંત પાઠક જેવા કવિએ પણ યાદ કર્યા છે. અહિં રંગદર્શી મનોદશા નથી. જે છે તે છે. 'દેવ' પાખો પાછી લાવ, ઊડી જઈએ કહેતા પૌરાણીક સંદર્ભ તાજો થાય છે. એમ, આ રીતે આ સંવાદમાં ચાલતી કવિતા છે. સીધા સૌંસરવા ભાવકના ચિત્તને કબજો કરી લે એવા. જુઓ,

"ડુંગર, ડુંગર ઓ ડુંગરદેવ
અમે તને વાહદે મેલીએ
શીયા જનમે એ વેળા તને નવાડીએ

પહોંચ્યો વાહદે તારા કાળજે?" (ડુંગરદેવ,
પૃ. ૨૧)
"પરસેવો અને મળતરનાં અમારા પલ્લાં
સરખા હોય તો
આ ભોગ કબૂલજો" (ડુંગરદેવ, પૃ. ૨૧)

'ઊડી જઈએ' રચના પણ ડુંગર પર લખાયેલી છે, જેમાં ડુંગરોની સ્થિતિ અને આદિવાસીઓના જિવનનો ચિતાર મળે છે. અહિં રાજકારણ પણ દેખાય આવે છે, આદિવાસીઓનું બધું હડફ કરી લેનાર રાજકારણીઓના અહિં સંકેત જોવા મળે છે. આધુનિક સમાજ, રાજકારણ અને દંભી પ્રજાએ ડુંગરોનું અસ્તિત્વ ખતમ કરી નાખ્યું છે. પૌરાણિક કથા અનુસાર ઈન્દ્રએ ડુંગરોની પાંખો કાપી સ્થિર કરી દિધા હતાં, આજે ભોગવાદીઓ આખેઆખા ડુંગરોને ખતમ કરી દીધાં છે. એટલે ડુંગર કહે છે કે,

"હે દેવ,
પાંખો પાછી લાવ

ઊડી જઈએ" (ડુંગરદેવ, પૃ. ૨૨)

કાનજી પટેલની 'ભૂખ મળજો' કવિતામાં અભિશાપ અને વરદાન બેઉની ઝાંખી થાય છે. ઉમાશંકરે ભૂખ્યા જનોનો જઠરાંજિ જાગશે અને પન્નાલાલ પટેલની 'માનવીની ભવાઈ'ના દ્રશ્યો યાદ આવી જાય. જુઓ,

"ભૂખ સાંભળી છે
જાણી નથૂ
કહે છે કે એમાં એક એક વેણ્ય
તાર તાર થાય
ઢીંચણ ને હોજરી એક થાય
બસ એક મુઠ્ઠી ધાન માટે..."

એકે એક હોજરીને
ભવમાં એક વાર એવી ભૂખ મળજો." (ડુંગરદેવ,
પૃ. ૨૫)
કવિ અહિં સામાજિક આર્થિક ભેદ, વિષમતાઓ
વગેરેનું દર્શન કરાવે છે.

'સોયની અણી' હક માટે પ્રેરણા પૂરી પાડતી કવિતા છે.

"ફૂંકથી ચાલે તો ઈશારો ટાળ
ઇશારાથી વળે તો અક્ષર છોડ
અક્ષર સાધે તો શબ્દ રાખી મૂક
શબ્દ ચાલે તો વાક્ય જવા દે
વાક્ય કહે તો કથા મૂક
કથા ન બોલે તો મહાભારત કર

તો ભારત કર
તો જય કર
સોયની અણી સાડુ સઘળું કર.
એમ પાંચ ગામ મળશે.
પાંચ પરગણાં મળશે.
સઘળું સોયની અણીમાં છે." (ડુંગરદેવ, પૃ. ૨૪)

કવિતા અમસ્તિ નથી લખાતી, ઘણુંબધું વલોવાય, વલોપાત થાય ત્યારે કવિતા લખાતી હોય છે. કાનજી પટેલ પણ આ વલોપાત અનુભવી ચુક્યા છે. અને એવા વલોપાતમાંથી ઉતરી આવેલી આ કવિતા, "સોયની અણી".

કવિતા આમતો મહાભારત પર આધારિત છે પણ સાંપ્રત ને તાકતી કવિતા છે.. કૌરવ પાંડવ વચ્ચે ભયાનક યુદ્ધ થવાનું છે અને એ યુદ્ધનું મૂળ કારણ પાંચ ગામની માંગણી પાંડવોના દૂત બની વાસુદેવ કૃષ્ણ કરે છે. છળકપટથી દુર્યોધન પાંડવોનો રાજપાટ પડાવી લે છે. પાંડવો અનેક દુઃખ સહન કરે છે. પાંડવો ની કોઈપણ માંગ દુર્યોધન સ્વીકારવા તૈયાર નથી. એક તસુ જમીન આપવા પણ એ રાજી નથી. છેવટે બધા પ્રયાસો નિષ્ફળ જતા કૃષ્ણ દુર્યોધન પાસે પાંચ ગામ માંગે છે. ત્યારે દુર્યોધન સોયની અણી જેટલી પણ જમીન નહીં આપું એમ કહી કૃષ્ણ નું અપમાન કરે છે. જમીન જોઈતી હોય રાજપાટ જોઈતું હોય તો પાંડવો યુદ્ધમાં જીતી અને મેળવે. છેવટે ભયાનક યુદ્ધ થાય છે. પાંડવો પોતાનું રાજપાટ પાછું મેળવે છે. પ્રસ્તુત કવિતાનો સંદર્ભ ભલે હજારો વર્ષ જૂનો હોય. આજે પણ એ સંદર્ભ એટલોજ પ્રસ્તુત છે. ખેતરના એક શેઠા માટે ભાઈ ભાઈ કપાઈ મરે છે. એકબીજાના માથા વાઢે છે. હત્યાઓ કરી નાખે છે. ત્યારે કવિ કહે છે કે હક માટે લડી લેવું. એજ પરમ કર્તવ્ય છે. અને એ હક માટે લડતાં પહેલાં કૃષ્ણ જેમ અનેક પ્રયાસો કરવાની વાત કરે છે.

"કૂંકથી ચાલે તો ઈશારો ટાળ..."

વાક્ય ન બોલે તો કથા મુક"

અહીં સમજાવટના અનેક સંકેતો,નુસખા,પ્રયત્નો વગેરે દ્વારા આગળ વધવાની વાત છે આ બધું જ્યારે વ્યર્થ જાય,નિરર્થક નીવડે,કોઈજ વિકલ્પ કે માર્ગ ન દેખાય ત્યારે એકજ રસ્તો છે."યુદ્ધ એજ કલ્યાણ" મહાભારત કરવું,એટલે કે હક ન મળે ત્યાં સુધી લડી લેવા મહાભારત કર, ભારત કર,જય કર.જ્યાંથી સુધી હક ન મળે ત્યાં સુધી.મૂળ મહાભારત પહેલાં જય કહેવાતું,પછી ભારત કહેવાયું અને પછી મહાભારત કહેવાયું.અહીં એ ક્રમ ને ઉલટો મૂકી કવિએ કવિતાને ઉંચાઈ બક્ષી છે.

હક અને અધિકાર માટે જે પણ કરવું પડે તે કરવું જે અનિવાર્ય હોય તે કરવું પણ ન્યાયપૂર્વક કરવું. સોઈની અણી માટે સઘળું કરવા કવિ આહવાન કરે છે. અને એમ કરશે તોજ પાંચ ગામ,પાંચ પરગણાં મળશે કેમકે સઘળું સોયની અણી માં છે.

સઘળું સોયની અણીમાં છે."

"એમ પાંચ ગામ મળશે
પાંચ પરગણાં મળશે

સીધે સીધું આ જગતમાં કઈ કશું મળતું નથી.પરિશ્રમ અને મહેનત કરીને મેળવેલું સુખ પણ કેટલાક તત્વો છીનવી લે છે.આજે પણ જળ અને જમીનના પ્રશ્નો ભયાવહ છે પછી એ શહેરના હોય કે ગામડાના હોય.નીતિમત્તા અને સંસ્કૃતિ હણાઈ ગઈ છે.છળકપટ વધી રહ્યું છે.અમીર અમીર બનતો જાય છે ગરીબ ગરીબ બનતો જાય છે.બીજાના હકનું પચાવી પાડવાની વૃત્તિ સહજ બની ગઈ છે. હરામનું ખાઈને લોકો શાંતિથી સુઈ જાય છે. ગરીબ અને વંચીત લોકોનો કોઈ તારણહાર નથી,એમનો જઠરાગ્નિ પણ ઉદીપ્ત થતો નથી.થશે તો શી વલે થશે?પ્રામાણિક અને ઈમાનદાર વર્ગને પણ શોષાવું પડે છે.બધું ઉથલપાથલ થઈ ગયું છે. લાખોનું કરી નાખનારા સાક્ષબી ભોગવે છે.ગરીબ ને તો એક ટાણું ખાવા પણ નથી મળતું ત્યારે પોતાના હક અને અધિકાર માટે ધર્મરાજ યુધિષ્ઠિર જેમ મહાભારત કરવું પડે એમ હોય તો અવશ્ય કરવું એમાંજ જગતનું હિત રહેલું છે.

'તાવ' કવિતામાં વનપરિવેશ, આદિવાસીની શ્રદ્ધા, પીથોરા, છેતરામણો વરસાદ અને છોકરાની બિમારીનો ચિતાર આપવામાં આવ્યો છે. ભૂખમરો અને ગરિબી બળકટ રીતે આ કવિતામાં વ્યક્ત થઈ છે. જિઓ,

"ચૂલો નહિ
હેખલા છે

ઉપર કલેડું છે

એમાં બાવટાનો રોટલો છે

રોટલો કજળ્યો છે...

સાંઠીની ભીંતના ટેકે મા છે..

કોહટીભેર બાપ

ગોધાં દોરીને છાપરે લાવે છે..."

વગેરે દ્વારા તાવ કવિતાને કવિએ સિદ્ધ કરી છે.

(ડુંગરદેવ, પૃ. ૨૬)

'એકડો' પેઢી દર પેઢી વંશપરંપરાગત ચાલી આવતી એક સમાજની બીજા સમાજ પ્રત્યેની ધૃણા, નફરત, ભેદભાવ, વંશવાદ, જાતિવાદ, દૂરતા ને છળકપટ દ્વારા છતું થતું સામાજિક માળખાનું વરવું રૂપ અહિં તાદર્શ્ય થાય છે. જુઓ,

"વાઢો લ્યા, જૂના તારને મારો લ્યા, વખ જૂના નવા વખ ખાઈને તાંતેડી કાઢો એકડો હાક પડીને	મંડાયો એકડા એકડા વચ્ચે પછો વખવા અમરતાના એકડા વખના એકડા સહુ એકડા સામે કરો નવા એકડા" (ડુંગરદેવ, પૃ. ૨૭)
---	---

અહિં પરંપરાથી ચાલી આવતી રૂઢિઓ, પરંપરાઓ, વિધિઓ, સમાજના નિયમો, પ્રથાઓ વગેરેને નાબૂદ કરી નવી રીતો, નવી શોધો, નવી તકો ઊભી થાય એવો અર્થ પણ વ્યક્ત થયો છે. નવી ચેતનાને ગ્રહણ કરવા નવો એકડો ઘડાય તો ઝેર સમો એકડો અમૃત બની જાય તેમ છે.

'હો... જી' કવિતામાં જીવતા મનુષ્યની કરમ કહાની છે. ભોગ અને સંપત્તિ માટેની પડાપડી, સારા નરસા થયાના પ્રયાસ, સત્ય ધર્મ નિષ્ઠાને નેવે મૂકી આજનો માણસ એવા મુકામ પર આવીને ઊભો છે કે જ્યાંથી પાછો વળાય તેમ નથી - તેની આ કવિતા છે.

"દશમન, લાવો મારો ભાગ ક્યાંથી લાવે દશમન ભાગ ? આ ભોંચ જ દશમન	લે ભાગ ભોંચમાંથી ભોંચ જ કાળી ભોંચ જ ઊજળી હોં... જી..." (ડુંગરદેવ, પૃ. ૨૮)
---	--

'ભીલી દોરા'માં કુલ છ લઘુકાવ્યોને વણી લેવાયા છે. આદિવાસીમાં કોઠાંસૂઝ હોય છે, ડહાપણ હોય, પરંપરા અને વિધિઓનું જ્ઞાન હોય, મૌખિક પરંપરા દ્વારા આદિવાસી પોતાની કોઠાગત આવડત દ્વારા પોતાનું જ્ઞાન દર્શાવે છે. જુઓ ઉદાહરણ,

"ભૂંડા, ઈમ નીં જાણતો કે ભાવ્યું એ તારા બાપનું	તારા જેવા શ્વેટલાય ભાળી ભાળીને ભડકીને હેંડતા થ્યા." (ડુંગરદેવ, પૃ. ૩૧)
---	--

'નાનામોટાંની વારતા'નું કથન એક આદિવાસી વાર્તામાંથી લેવામાં આવ્યું છે, બે ડુંગર વચ્ચેનો સંવાદ છે. એમાં વરસાદ સાક્ષી બને છે. કાવ્યની સાદગી સૂચક છે.

"લંઘોટી પલાળીને તને શું મળશે?"

તું ય મોટાને સાથ દે છે ?" (ડુંગરદેવ, પૃ. ૩૩)

'દેવ અને લોક' કવિતામાં પ્રકૃતિ, પ્રકૃતિના તત્ત્વો, આકાશ, ઇશ્વર વેગેરેનું સાયુજ્ય જોવા મળે છે. દેવ અને લોક વચ્ચે સમન્વય અદ્વૈત રીતે રજૂ થયેલ છે, આદિવાસીઓને દેવ વિશેની જિજ્ઞાસા છે. પ્રશ્નો છે અને અનું સમાધાન પણ છે અને એના પ્રત્યે વિશ્વાસ અને શ્રદ્ધા પણ છે. આ કવિતા જુદા જુદા સ્થળે ગહન રિતે વિસ્તરે છે. જુઓ,

"અગ્નિ કોણ?"

અગ્નિ હતો દેવ

દેવ કોણ હતો?"

દેવ હતો

હતો લોક

મનનો આસવ કરી દેવ લોકને પીતો હતો"

(ડુંગરદેવ, પૃ. ૫૪)

'તીર' કવિતામાં આદિવાસી પરિવેશ સુંદર રીતે રજૂ થયો છે. કવિતાનું લાઘવ ધ્યાનાકર્ષક છે. અણી, ફળું, બરું, પૂંછડું, કમાન, નજર, હઠ, પારધી, પણણ, ડેરો વગેરે દ્વારા આદિવાસી પરિવેશને સૂક્ષ્મ રીતે ઉજાગર કરવામાં આવ્યો છે.

"અણી

ફળું

બરું

પૂંછડું

પણણે ચડશે

કમાન બેહરી વળશે

ડગલું પાછું પડશે

સણણણ

નજર કમાન વચગાળો

ને હઠ

ભેગાં જઈ ઊતરશે અણીએ

આ તીર એકલું નથી ગયું

લેતું ગયું

કમાન, પણણ, અણી, વચગાળાને, તાકને

પારધીને

'અહીં?' કાવ્યમાં વિચરતી વિમુક્ત જાતિઓમાં આવતા જ્યોતિષવિદ્યા અને મૌખિક પરંપરામાં સચવાયેલી વિદ્યાનું ઉપરાંત આદિગ્રંથો વગેરેનું જ્ઞાન મેળવ્યું, ગૂઢવિદ્યાનું જ્ઞાન, પોતાના નિજનું દર્શનનો વ્યવહારમાં ઉપયોગ કરી રોજીરોટીના પ્રશ્નોના નિવારણની, પરંપરા અને એના બચાવની, કલાની વાત રજૂ થયેલી જોવા મળે છે. જુઓ,

"જતિ કેવો હતો

તો કે' એના રૂંવે રૂંવે વાણી

તંબૂરનો તાર જોઈ લો

પારંગત

ચાર વેદને અઢાર પુરાંણ

રાંમાયણ ને મા'ભારત

બધાં અઢી અક્ષરમાં ઊતારી કહ્યું,
'ગુરુકા ગ્રહ બહોત બલવાન હૈ તેરા
વિદ્યામે જશ

और शास्तरमें कल्याण हैअ
यल बेटे' " (ડુંગરદેવ, પૃ. ૭૭)

આ સિવાય 'જીવડો રે જીવડો' (પૃ. ૩૪), 'ભૂખ્યા ભવનું ગાણું' (પૃ. ૩૯), 'બીયારાં બોલે' (પૃ. ૪૧), 'આદિ આકાશ' (પૃ. ૮૦) 'આવડી ગયું' (પૃ. ૮૧) વગેરે રચનાઓમાં આદિવાસી લોકજીવન, પરિવેશ, બોલી પ્રકૃતિ, ડુંગર, નદી, વનરાજી જેવા અનેક તત્ત્વને સાંકળતી અને આદિવાસીના જીવનને રજૂ કરતી કવિતાઓ હૃદયસ્પર્શી છે.